

Розділ I

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

УДК 94 (477):351.86222

С.І. КОТ

«Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури

У статті як важлива теоретична проблема пам'ятокознавства і питань повернення й реституції культурних цінностей розглядається зміст поняття і терміну «культурні цінності». Автор аналізує широке коло джерел, у т.ч. здійснює порівняльний аналіз контексту поняття і терміну «культурні цінності» в міжнародно-правових актах та українському законодавстві.

Ключові слова: культурні цінності, пам'ятокознавство, повернення, реституція, поняття, термін, міжнародне право, законодавство України.

Процеси повернення та реституції культурних цінностей і пов'язана з ними діяльність міжнародних інститутів та окремих держав на зовнішньому й внутрішньому рівнях, а також засоби правового регулювання взаємовідносин у даній сфері через норми міжнародного права і внутрішнього законодавства країн, мають у своїй основі базове поняття і термін «культурні цінності». Їх зміст висвітлюється в ґрунтовних публікаціях В. Акуленка, О. Мельничук, Ю. Шемшученка [1]. Разом із тим, на нашу думку, змістовне наповнення поняття і терміну «культурні цінності» ще потребує додаткового розгляду у пам'ятокознавчій літературі.

Поняття «культурні цінності» тісно пов'язане з розумінням культури як суспільного феномена та його виявами в контексті існування людської цивілізації. Культура дотепер не має єдиного універсального визначення й по-різному трактується окремими дослідниками, залежно від пропонованих підходів щодо широти охоплених ним явищ. Деякі дослідники розглядають його виключно крізь призму духовного життя суспільства на рівні ідей, норм, ціннос-

тей, відкидаючи навіть сам термін «матеріальна культура». Інші прихильники такого розуміння культури ототожнюють її виключно з тим, що закріплюється у традиції як способі збереження та передачі з покоління в покоління певних уявлень і навичок. У найбільш широкому контексті культура розуміється як прояв життя людей, котрий виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, в т.ч. у ідеях, ідеалах, нормах і цінностях. Ідея культури тут виступає як своєрідне протиставлення світу людини світові природи як виключно природному світові. З одного боку, поняття культури поширюється на діяльність, пов'язану з перетворенням матеріального світу. З другого – це усвідомлення людиною простору свого життя як особливого середовища, населеного й освоєного людською цивілізацією. Розрізняють поняття матеріальної та духовної культури. До першої належать предмети, що використовуються в людській діяльності або є її продуктами. До явищ духовної культури зараховують усю сукупність знань, різні види мистецтва, релігійні вірування, звичаї і обряди, правові норми та норми моралі, трудові навички й увесь життєвий досвід загалом [2].

З історичного погляду культура є сукупністю предметів і явищ, створених людською діяльністю і які відбивають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини. Вона розглядається як «сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством упродовж його історії, та різноманітних форм діяльності, спрямованих на їх виробництво, засвоєння та застосування».[3] В цьому контексті культура характеризується як історично визначений рівень розвитку суспільства і людини, що відображується у типах і формах організації життя й діяльності людей, а також у створюваних ними цінностях матеріального та духовного характеру. Поняття культури вживається для характеристики матеріального та духовного рівня розвитку певних історичних епох, суспільно-економічних формацій, конкретних суспільств, народностей і націй.[4] Тобто цим поняттям об'єднують досягнення в усіх сферах життєдіяльності суспільства, характерні для певних історичних епох, конкретних спільнот, народностей, націй, результати розумової та фізичної праці в їх єдності.

Визначення, фіксація й опис явищ культури найчастіше пов'язують з дослідженням особливостей світогляду, мови, побуту, звичаїв, правових норм, науки, мистецтва, літератури, релігійних уявлень, засобів комунікації та збереження культурних цінностей, інших елементів суспільного життя. Історія культури розуміється, відповідно, як послідовний опис цих елементів і їх функціонування на різних етапах життя суспільства. А вивчення культури охоплює розгляд і аналіз різних археологічних, лінгвістичних, мистецтвознавчих та інших фактів, які пов'язуються з певними історичними епохами й етносами.[5] Водночас, історія культури й історія суспільства не

тотожні. Необхідно і можливо відрізнити культуру та її розвиток від розвитку історії та її ходу [6]. Історія є природним закономірним процесом, який включає в себе як виробничі сили суспільства (саму людину з її свідомістю, духовним життям, знаряддями праці), так і виробництво з усіма виробничими відносинами. Водночас історія розглядається як ланка подій [7].

При цьому існує нерозривний взаємозв'язок між культурою та історією. Адже культура є не просто виробництвом «речей» і не просто виробництвом «свідомості» в її абстрактних формах. Будь-який предмет культури несе в собі атрибути соціальності як результат діяльного існування людини в усій різноманітності її суспільних зв'язків і є культурною цінністю лише в контексті історії [8]. Тим самим, на думку низки дослідників, можливо вести мову про єдиний культурно-історичний розвиток суспільства [9]. Проте, це не може бути підставою для повного отождолення понять «культура» й «історія». Адже історичний процес виступає базовим, і культура як об'єктивне явище є підсистемою системи «суспільство» [10]. Тим самим історія культури є складовою історії людства і поняття «історія» є більш широким (базовим) щодо поняття «культура».

Як реальне явище культура виступає в різних формах – як, власне, предметно-речових, так й у вигляді знакових систем (живопис, музика, мова, усна народна творчість, наука та література, театр тощо), котрі мають культурну значущість [11]. Усі вони як факт культури є продуктом діяльності суспільства і, виступаючи її проявом, утілюють у собі знання, уміння та навички людей. Саме таким чином «уречевлена» культура виступає як визначальний фактор, що характеризує історичний рівень його розвитку. Як образно зазначав А. Луначарський, «культура одягається в річ» [12]. Будь-який «оречевлений» факт культури – знаряддя праці, предмети побуту, споруди й будівлі різного призначення, мистецькі твори, архівні документи, рукописи і стародруки, фольклор – є в хронологічному відношенні свідомством (пам'яткою) історії, уособлюючи матеріальні свідчення більш або менш віддаленого минулого [13].

Відтак, як продукт культури, всі створені нею матеріальні та духовні цінності складають суть поняття «культурні цінності». Присутність у культурі історичного контексту поширюється і на культурні цінності як її прояви. Тим самим поняття «культурні цінності» значною мірою кореспондується з поняттям «культурної спадщини», яка визначається як сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь культурних цінностей. Це і пам'ятки архітектури, археології, історії та монументального мистецтва й пов'язані з ними природні об'єкти; і найрізноманітніші визначні місця; а також рукописи, книги, архівні матеріали, всілякі предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції, які мають художнє, історичне, етногра-

фічне чи наукове значення. Також вирізняють нематеріальну культурну спадщину, під якою розуміють традиції, звичаї, обряди, святкування, традиційні ремесла, інші форми показу та вираження знань і навичок, що мають значення для окремих спільнот і передаються з покоління в покоління [14]. Очевидно, саме присутність історичної складової в обох поняттях зумовила висновок відомого дослідника правових питань у сфері культури М. Богуславського щодо того, що поняття «культурні цінності» своїм змістом збігається з поняттям «культурна спадщина» («культурное наследие»). В свою чергу, російський дослідник С. Молчанов вважає, що з юридичного боку терміни «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурне надбання» є недиференційованими та фактично взаємозамінними, а також обстоює фактичну тотожність з позицій міжнародного права термінів «культурна спадщина» і «культурне надбання» («культурное достояние») [15]. Аналізуючи проблеми термінології, українські дослідники В. Акуленко й О. Мельничук спираються на такі висновки, фактично підтримуючи їх [16]. Як засвідчує досвід, не лише у правових нормах, але й у існуючій науковій, науково-популярній і художній літературі, що певною мірою стосується питання культури, використання понять «культурні цінності», «культурна спадщина», «культурні надбання» як тотожних або синонімів, є доволі поширеним у існуючій практиці.

Поза всякими сумнівами, при аналізі поняття «культурні цінності» слід враховувати, що його філософський і культурологічний контексти можуть мати більш широке значення, ніж формулювання його змісту з точки зору права. Адже право, регулюючи суспільні взаємовідносини у сфері культури в цілому, у властивий йому специфічний спосіб визначає певні норми та правила суспільного ставлення до культурних цінностей. Специфіка правового регулювання потребує чітких і конкретних визначень предмета та відносин, на які воно спрямоване. І тут не можна не погодитися з висновками В. Акуленка й О. Мельничук, що право, вочевидь, не спроможне регулювати весь комплекс культурних відносин, оскільки деякі з них виходять за межі правового регулювання [17]. Але спробувати привести ключові поняття в єдину систему координат усе ж було б доцільно. На наш погляд, з точки зору формування понятійного апарату, саме собою поняття «культурні цінності» є ширшим за своїм змістом, ніж поняття «культурна спадщина», позаяк охоплює своїм змістом усі матеріальні та духовні здобутки людства, включно з досягненнями як минулих поколінь, так і сучасної генерації, яка перебуває в активній фазі процесу їх творення. Тобто, слід враховувати, що наявна історична складова в ньому є лише частиною загального цілого. Поняття ж «культурна спадщина» містить у собі виразний контекст процесу успадкування, тобто передачі від попередніх поколінь до наступних поколінь створених ними цінностей («спадщини»). Тобто своїм змістом воно повністю відображує категорію минулого й уособлює попе-

редньо досягнуті історичні рівні культури. Таким чином, культурна спадщина виступає сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей як цілості, є його невід'ємною складовою частиною. Тим самим ці поняття навряд чи можуть трактуватися як тотожні, їх можливо та доцільно розділяти. Ми можемо радше говорити про близькість за змістом понять «культурні цінності» та «культурне надбання». Адже контекст слова «надбання» також може охоплювати як минуле, так і сучасність. Так, наприклад, рішеннями Уряду України створено як Державний реєстр національного культурного надбання, в якому йде мова про пам'ятки історії, археології, містобудування та архітектури, мистецтва, документальні й інші об'єкти, що становлять виняткову цінність з огляду історії, культури, етнології та науки [18]; так і Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання, до якого включаються сучасні діючі наукові комплекси [19]. Безперечно, за своїм змістом і те, й інше є культурними цінностями та культурними надбаннями як минулих поколінь, так і сучасників. Поняття «надбання» використовується також і в розумінні сучасних природних ресурсів особливої ваги. Зокрема, нещодавно уряд Індії проголосив індійських слонів «національним надбанням» [20]. Привертає увагу, що в українській мові контекст слова «надбання» розуміється саме в значенні дії як процесу нагромадження чи створення (надбати, набути, здобути, придбати, нажити що-небудь) або результату цієї дії (те, що хто-небудь здобув; що йому неподільно належить, здобуток; те, що придбано, нажито) [21]. Схоже трактування є характерним у російській мові щодо контексту слова «достояние», яке в першу чергу розуміється як «майно, власність», «те, що беззаперечно належить кому-небудь» (словники Ушакова, Єфремової, Ожегова) [22]. Лише у словнику Ожегова в якості переносного значення наводиться його додатковий сучасний контекст – «духовні цінності, як спадщина» [23]. Але, як зазначалося вище, тут далеко не повною мірою відображено існуючу практику використання цього слова.

Таким чином, розглядаючи культурологічний контекст поняття «культурні цінності», ми розуміємо під ними всі існуючі матеріальні та духовні здобутки людства, що є продуктом життєдіяльності людського суспільства, створені у процесі його розвитку. В цьому значенні культурні цінності є надбаннями культури («культурні надбання») й ці поняття можуть використовуватися як тотожні. «Культурна спадщина» як поняття характеризує ту частину (сукупність) культурних цінностей (культурного надбання), яка є успадкованою людством від попередніх поколінь.

Сучасні тенденції правового регулювання суспільних відносин у сфері культури вказують на розуміння необхідності охоплення правовими нормами усього максимально можливого спектру культурних цінностей, зокрема, в частині культурної спадщини введено поняття «нематеріальної культурної

спадщини» [24]. Проте, до останнього часу нормами права традиційно регулювалися переважно питання, що стосувалися тих культурних цінностей, що існують у предметно-речових формах, тобто є матеріальними об'єктами. Ця тривала практика дістала своє відображення в узагальнюючих визначеннях культурних цінностей як юридичного терміну. Зокрема, українськими правниками вони визначаються як «предмети історичного, художнього, наукового та іншого культурного значення» [25]. Відповідно, термін «культурна спадщина» трактується як «сукупність успадкованих від попередніх поколінь об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення» [26]. При цьому визначення «предмет» і «об'єкт» стосуються певних уречевлених матеріальних форм, у яких вони існують. А відмінність термінів «культурні цінності» та «культурна спадщина», згідно з існуючою думкою, полягає в тому, що перший стосується рухомих цінностей («предмети»), а другий охоплює своїм змістом нерухомі об'єкти [27].

Однак, звернемо увагу на той факт, що однією з проблем правових підходів до визначення терміну «культурні цінності» є відсутність єдиного уніфікованого визначення таких цінностей. Культурні цінності як матеріальні об'єкти (або предмети) в нормативних документах розглядаються доволі широко та багатопланово, кожна міжнародна конвенція чи рекомендація – як і більшість внутрішніх законодавчих актів – дає своє визначення культурних цінностей і перелік матеріальних об'єктів (предметів), що до них відносяться, яке не є універсальним, а застосовується для мети кожної окремої з цих конвенцій або рекомендацій, або ж конкретного законодавчого акту.

Уперше термін і визначення культурних цінностей зустрічається в Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. (Гаазька конвенція 1954 р.), яка трактує це поняття найбільш широко, порівняно з іншими міжнародно-правовими актами. Згідно ст. 1 цієї конвенції, культурними цінностями («cultural property») вважаються:

– рухомі чи нерухомі цінності, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські, археологічні місцеположення, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій зазначених цінностей;

– будівлі, головним і справжнім призначенням яких є зберігання чи експонування рухомих культурних цінностей (зокрема музеї, великі бібліотеки, сховища архівів), а також укриття, призначені для збереження культурних цінностей на випадок збройних конфліктів;

– центри, в яких є значна кількість зазначених культурних цінностей («центри зосередження культурних цінностей» [28]).

Схожий широкий підхід до визначення культурних цінностей, як рівною мірою рухомих і нерухомих об'єктів, зафіксований у Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських або приватних робіт (19 листопада 1968 р.). Зокрема, тут зазначалося, що «під терміном «культурні цінності» розуміються:

а) нерухомі об'єкти, такі як: місцевості археологічного, історичного чи наукового значення, споруди чи інші об'єкти, які становлять історичну, наукову, мистецьку чи архітектурну цінність, як релігійні, так і світські;

б) рухомі цінності, що мають культурну цінність, в т.ч. цінності в нерухомих об'єктах або вилучені з них, а також рухомі цінності, приховані в землі, які можуть бути виявлені в місцях, що мають археологічне чи історичне значення, чи інших місцях [29].

Додатково у рекомендаціях наголошувалося, що термін «культурні цінності» охоплює не тільки виявлені та зареєстровані архітектурні, археологічні й історичні місцевості та споруди, але й незареєстровані залишки минулого, «так само як сучасні місцевості й споруди, що мають мистецьке чи історичне значення» [30].

Слід зазначити, що в офіційних документах ЮНЕСКО використовуються терміни «cultural property» та «cultural heritage», які при перекладі українською та російською мовами традиційно перекладаються, відповідно, як «культурні цінності» та «культурна спадщина» («культурное наследие») [31]. При цьому звернемо увагу на той факт, що в англійській мові слово «property» у своєму базовому контексті означає «власність, майно». Водночас, у англійській науковій і публіцистичній літературі також поширено використання терміну «cultural treasures», який у буквальному перекладі означає «культурні скарби» і також застосовується в контексті культурних цінностей, додаючи до нього елемент підкреслення їх особливого значення, особливої цінності та суспільної ваги.

Подібний розширений підхід до використання терміну «культурні цінності» у правових актах зустрічається і в українському законодавстві. Прикладом цього є ухвалені 14 лютого 1992 р. Основи законодавства України про культуру, що визначають правові, економічні, соціальні й організаційні засади розвитку культури в Україні, регулюють суспільні відносини у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей і спрямовані, зокрема, на реалізацію суверенних прав України у сфері культури та відродження та розвитку культури української нації й культур національних меншин, які проживають на її території. Основи законодавства України про куль-

туру в ст. 14 дають визначення терміну «культурні цінності», до яких віднесено «об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення» [32]. Також зазначається, що унікальні цінності матеріальної та духовної культури, культурні цінності, які мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного культурного надбання й заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання [33].

В Положенні про Державний реєстр національного культурного надбання, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р., викладений перелік видів і типів об'єктів, які становлять виняткову історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність і можуть включатися до реєстру. До таких, зокрема, віднесено:

- пам'ятки історії – будинки, споруди, пам'ятні місця та предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, культури, життям і діяльністю видатних діячів;

- пам'ятки археології – городища, кургани, залишки стародавніх поселень, укріпленя, виробництв, каналів, шляхів, стародавні місця поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення, старовинні предмети, ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів й археологічні знахідки, що є визначними пам'ятками національної культури і характеризують певні етапи історичного розвитку;

- пам'ятки містобудування й архітектури – унікальні ансамблі та комплекси, окремі об'єкти архітектури, а також пов'язані з ними твори монументальної скульптури й живопису, декоративно-ужиткового та садово-паркового мистецтва, природні ландшафти;

- пам'ятки мистецтва – визначні твори образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва;

- документальні пам'ятки – унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друківані видання [34].

До реєстру можуть бути включені й інші об'єкти, що становлять виняткову цінність з огляду історії, культури, етнології чи науки.

Одночасно, як у міжнародному праві, так і в українському законодавстві існують нормативні акти, що мають окреме адресне специфічне спрямування як на нерухомі, так і на рухомі культурні цінності, залежно від того, що є конкретною метою та завданням даного нормативного акту і предметом його регулювання. Відповідно визначається його понятійний апарат і подаються визначення ключових термінів. Таку власну специфічну спрямованість має і комплекс питань, пов'язаних із поверненням і реституцією втрачених культурних цінностей, в основі якого є проблема відчу-

ження від приватної особи, громади, спільноти, держави та переміщення предметів, що відображують розвиток культури і мають історичне, художнє, наукове й інше значення. Сама собою фізична дія, яка лежить в основі даної проблеми (відчуження та переміщення), пов'язана з можливістю зрушити з місця, переносити, переправляти чи транспортувати ці предмети. Тож цілком природно, що розуміння культурних цінностей як предмету регулювання в даній сфері суспільних відносин окреслюється контекстом рухомих об'єктів. Однак, ця межа є доволі умовною – до таких об'єктів можуть належати також відокремлені та переміщені фрагменти нерухомих пам'яток, або приналежні до визначних пам'ятних місць, ансамблів або комплексів їх частини, які в силу обставин пройшли процес трансформації від статусу нерухомого об'єкта до рухомого. Крім того, на визначення поняття культурних цінностей у даному аспекті впливає і той факт, що ця сфера правового регулювання пов'язана з міждержавними стосунками і є частиною міжнародного права у сфері культурного співробітництва.

Одним із перших цільових міжнародних документів, покликаних вирішувати питання повернення та реституції втрачених культурних цінностей, є Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному вивезенню, ввезенню й передачі права власності на культурні цінності (19 листопада 1964 р.). Під кутом зору даних рекомендацій «культурними цінностями вважається рухоме й нерухоме майно, яке має велике значення для культурного надбання кожної країни, себто такі предмети, як твори мистецтва і архітектури, рукописи, книги та інші предмети, що становлять інтерес під кутом зору мистецтва, історії чи археології, етнологічні документи, типові зразки флори і фауни, наукові колекції та важливі колекції книг і архівних документів, у тому числі музичні архіви» [35]. Звернімо увагу, що в англійському оригіналі рекомендацій у дефініції культурних цінностей вживається одне слово – «property», яке використовується і як частина юридичного терміну «cultural property», і для його розшифровки – «movable and immovable property», тоді як в українському (відповідно до російськомовного варіанту) перекладі вживаються різні терміни: «культурні цінності» – «рухоме і нерухоме майно» [36].

Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 17 листопада 1970 р. стала подальшим розвитком спроб вирішення даного питання на новому рівні. Згідно зі ст. 1 Конвенції до культурних цінностей належать «цінності релігійного чи світського характеру, котрі розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки» [37]. Тут також міститься детальний перелік таких цінностей (11 категорій):

1) рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та предмети, що становлять інтерес для палеонтології;

2) цінності, що стосуються історії, включаючи історію науки і техніки, історію воєн і суспільств, а також пов'язані з життям національних діячів, мислителів і з великими національними подіями;

3) археологічні знахідки (зокрема звичайні й таємні) й археологічні відкриття;

4) частини розчленованих художніх та історичних пам'яток;

5) старовинні предмети більш, ніж 100-літньої давності, зокрема написи, чеканні монети й печатки;

6) етнографічні матеріали;

7) художні цінності, такі як: полотна, картини й малюнки цілком ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (за винятком креслень і промислових виробів, прикрашених від руки); оригінальні вироби скульптурного мистецтва з будь-яких матеріалів; оригінальні гравюри, естампи й літографії; оригінальні художні добірки й монтажі з будь-яких матеріалів;

8) рідкісні рукописи й інкунабули, старовинні книги, документи і видання, що становлять особливий інтерес (історичний, художній, науковий, літературний тощо), – окремо і в колекціях;

9) поштові марки, податкові й аналогічні їм марки – окремо і в колекціях;

10) архіви, в т.ч. фото-, фоно- і кіноархіви;

11) меблі більш, ніж 100-літньої давності та старовинні музичні інструменти [38].

24 червня 1995 р. була затверджена Конвенція ЮНІДРУА про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей, яка стала новим значним кроком у вирішенні проблем повернення реституції культурних цінностей. Під культурними цінностями дана конвенція розуміє «такі цінності, які з релігійних чи світських причин важливі для археології, вивчення доісторичної доби, історії, літератури, мистецтва чи науки» (ст. 2) [39]. Більш детальний перелік категорій таких культурних цінностей міститься в Додатку до Конвенції. При цьому варто зазначити, що вказаний перелік фактично (присутні дуже незначні редакційні та змістовні відмінності) дублює категорії, зазначені у Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню й передачі права власності на культурні цінності від 1970 р. [40].

Подібний перелік із власними незначними відмінностями подає Європейська конвенція про правопорушення щодо культурних цінностей від 23 червня 1985 р., яка до культурних цінностей відносить «об'єкти рухомого і нерухомого майна, що становлять художній, історичний, археологічний, науковий чи якийсь інший культурний інтерес» [41]:

- продукти археологічних досліджень і розкопок (як упорядкованих, так і таємних), що здійснені на землі чи під водою;
- елементи, що утворюються внаслідок розчленування художніх чи історичних пам'яток;
- картини, твори живопису, малюнки, повністю виконані вручну, на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів, якщо вони становлять велику художню, історичну, археологічну, наукову чи будь-яку іншу цінність;
- оригінальні творіння монументального та скульптурного мистецтва, з будь-яких матеріалів, якщо вони становлять велику художню, історичну, археологічну, наукову чи будь-яку іншу цінність, як і елементи, що залишилися від розчленування таких творінь;
- оригінальні гравюри, естампи, літографії та фотографії, якщо вони становлять велику художню, історичну, археологічну, наукову чи будь-яку іншу культурну цінність;
- знаряддя, гончарні вироби, монети, печатки, прикраси, зброя та поховальні залишки, в т.ч. мумії, яким більше 100 років;
- предмети меблювання, гобелени, килими та костюми, яким більше 100 років;
- музичні інструменти, яким більше 100 років;
- раритетні манускрипти та першодруковані книги, – як окремі, так і в колекціях [42].

Одним із важливих міжнародних документів, що мають методологічне значення для розгляду даного питання є Рекомендації ЮНЕСКО про охорону рухомих культурних цінностей від 28 листопада 1978 р. В Рекомендаціях зазначається, що вони мають на меті «доповнити і розвинути» норми та принципи, сформульовані у цьому відношенні попередніми документами ЮНЕСКО [43]. Під «рухомими культурними цінностями» в них «розуміються всі рухомі цінності, які є виявом або свідомством творчості людини чи еволюції природи та які мають археологічну, історичну, художню, наукову чи технічну цінність» [44]. У цьому визначенні привертає увагу новий аспект розуміння поняття «культурні цінності», який поширює його контекст не лише на продукти діяльності людської цивілізації, але й на «вияви або свідомства» «еволюції природи». Класифікацію рухомих культурних цінностей за категоріями рекомендації подають в такому вигляді:

- знахідки внаслідок наземних і підводних археологічних досліджень і розкопок;
- предмети старовини, як-от: знаряддя, гончарні вироби, написи, монети, печатки, коштовності, зброя в предмети з поховань, зокрема, мумії;
- елементи історичних пам'яток, що зазнали розчленування;
- антропологічні й етнологічні матеріали;

– історичні цінності, в т.ч. пов'язані з історією природничих наук і техніки, воєнною та суспільною історією, а також із життям народів і національних керівників, мислителів, учених і діячів мистецтва й важливими національними подіями;

– художні цінності, такі як: а) твори живопису і малюнки повністю ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (за винятком креслень та промислових виробів, прикрашених уручну; б) оригінальні естампи, афіші й фотографії як види оригінальної творчості; в) оригінальні художні добірки й монтажні з будь-яких матеріалів; г) скульптурні твори з будь-яких матеріалів; д) твори ужиткового мистецтва з таких матеріалів, як скло, кераміка, метал, дерево тощо;

– манускрипти й інкунабули, кодекси, книги, документи чи видання, що становлять особливий інтерес;

– предмети, що становлять інтерес з точки зору нумізматики (медалі та монети) або філателії;

– архівні документи, в т.ч. записи текстів, мапи й інші картографічні матеріали, фотографії, кінофільми, звукозаписи та документи, що читаються машинами;

– меблі, гобелени, килими, костюми та музичні інструменти;

– зоологічні, ботанічні та геологічні зразки [45].

Таким чином, загалом міжнародно-правові документи визначають найбільш універсальний критерій для визначення культурних цінностей – визнання їх суспільної цінності, тобто їх мистецьке, історичне, етнологічне, наукове чи інше культурне значення як для окремої спільноти чи держави, так і в глобальному світовому контексті. В т.ч. пропонуються різні варіанти класифікації таких культурних цінностей за категоріями, що відбивають особливості джерел їх походження й створення, а також форми матеріального існування. Водночас, міжнародно-правові документи не абсолютизують наведені критерії визначення та категорії культурних цінностей, наголошуючи на праві кожної держави самостійно визначати і конкретизувати додаткові підходи до розуміння змісту поняття «культурні цінності» та його наповнення як юридичного терміну. В цьому відношенні цікавим є досвід національного законодавства окремих країн, за яким до числа культурних цінностей належать об'єкти національного (в контексті певної етнічної приналежності), релігійного та легендарного значення [46].

Найбільш поширеним є «хронологічний» або віковий принцип визначення культурних цінностей, згідно з яким до охоронних реєстрів вносяться лише ті об'єкти, створення яких або перебіг пов'язаних із ними подій відокремлені від сьогодення певною часовою дистанцією. Як відомо, конвенція ЮНЕСКО 1970 року відносить до старожитностей усі предмети віком понад 100 років.

Одночасно, переважна більшість наведених у ній категорій культурних цінностей не обмежується чіткими хронологічними межами, які можуть визначатися кожною окремою державою на власний розсуд. Зокрема, за національним законодавством Ізраїлю, до пам'яток історії та культури відносять беззаперечно всі об'єкти, датовані до 1700 р. включно. На Кіпрі до них відносять усі об'єкти, створені до 1850 р. включно, в Брунеї – до 1894 р., в Нігерії – до 1918 р. Чимало країн використовують систему «рухомих датувань», що була рекомендована UNESCO в 1956 р. Наприклад, до культурних цінностей, що підлягають охороні з боку держави у різних країнах відносять предмети старовини та мистецтва, вік яких становить понад 30 років (Мікронезія), 40 років (Кувейт), 50 років (Індонезія), 100 років (Йемен), 200 років (Ірак) [47].

Одним із цікавих документів, в якому максимально конкретно визначаються вікові критерії визначення культурних цінностей є Інструкція щодо експорту культурних цінностей, затверджена країнами Європейського Спільного Ринку 9 грудня 1992 р. Вона безпосередньо стосується рухомих об'єктів і відносить до числа культурних цінностей, які підлягають особливому регулюванню такі категорії:

а) картини, малюнки, мозаїки, гравюри, літографії, скульптури і статуї (включаючи авторські копії), фотографії, фільми та їх негативи, рукописні інкунабули та манускрипти (включаючи мапи і ноти), архіви та їх елементи, що мають вік понад 50 років;

б) засоби транспорту віком понад 50 років;

в) археологічні об'єкти, елементи зруйнованих чи розібраних (розчленованих) художніх, історичних або релігійних пам'яток, книжки віком понад 100 років;

г) друковані мапи віком понад 200 років [48].

Окрім «хронологічного» підходу, існує концепція «художньо-естетичного» визначення критеріїв пам'яток. Законодавство низки країн до числа культурних цінностей відносить твори мистецтва й архітектури сучасних авторів (Гондурас, Індія, Мексика). При цьому застосовуються спеціальні критерії їх відбору, до яких, насамперед, належить суспільний інтерес до творчості митця як новаторської, чи такої, що здобула визнання через отримання високих нагород і відзнак; навіть через ринковий попит [49].

Українське законодавство при визначенні культурних цінностей в цілому спирається на Конвенцію ЮНЕСКО 1970 р. й ураховує європейські документи з даного питання. Поняття «культурні цінності» закріплено в Конституції України 1996 року. Так, ст. 54 встановлює, що культурна спадщина охороняється законом, держава забезпечує збереження історичних пам'яток й інших об'єктів, які становлять культурну цінність, «вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходять-

ся за її межами» [50]. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. розкриває та деталізує контекст цього терміну, визначаючи його таким чином: «Культурні цінності – це об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України» [51].

До таких цінностей закон відносить:

- оригінальні художні твори живопису, графіки й скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;
- предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства і держави, історією науки та культури, а також такі, що стосуються життя й діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;
- предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;
- складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;
- старовинні книги й інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;
- манускрипти й інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції;
- унікальні та рідкісні музичні інструменти;
- різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність;
- рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;
- рідкісні монети, ордени, медалі, печатки й інші предмети колекціонування;
- зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;
- рідкісні колекції та зразки флори й фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології [52].

Таким чином, змушені констатувати відсутність єдиного розуміння поняття культурних цінностей і уніфікованих дефініцій, які б визначали його зміст. Загально-філософське та культурологічне трактування культурних цінностей є найбільш узагальненим і широким, порівняно з його відображенням у нормах права, які регулюють суспільні відносини у сфері культури. Водночас, досвід розробки міжнародно-правових норм і внутрішнього законодавства окремих країн засвідчує, що кожна конвенція чи рекомендація, законодавчий акт дає своє визначення й перелік категорій культурних цінностей, який не є універсальним, а застосовується для мети даної конвенції, рекомендації, закону. Єдиним най-

більш універсальним узагальнюючим критерієм для визначення культурних цінностей є критерій їх суспільної значимості з точки зору загальносвітового контексту й окремої спільноти чи країни. Відтак, під культурними цінностями розуміють предмети, що мають історичне, художнє, наукове й інше культурне значення. Такий підхід можливо окреслити як об'єктивний критерій. Більш конкретне визначення його розуміння та застосування має суб'єктивний характер, притаманний кожному окремому міжнародно-правовому акту чи нормам внутрішнього законодавства окремих країн, залежно від мети, завдань та предмета правового регулювання, які вони відображають.

Джерела та література

1. *Шемшученко Ю., Акуленко В.* Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн.2. Права охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. – К., 1997. – С. 22–24; *Акуленко В.І.* Культурні цінності // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – К., 2001. – С. 432; *Акуленко В., Мельничук О.* Міжнародне право охорони культурної спадщини // Пам'ятки України. – 2005. – № 1. – С. 149–150.
2. *Попович М.В.* Культура в розмаїтості понять, явищ і схем поступу // Енциклопедія історії України: У 10-ти т. – Т. 5. – К., 2008. – С. 477–478.
3. *Культура* // Політологічний енциклопедичний словник. – К., 1997. – С. 179.
4. *Культура* // Большая Советская Энциклопедия. – Т. 13. – М., 1973. – С. 594.
5. *Кизима В.В.* Культурный прогресс: философские проблемы. – М., 1984. – С. 23.
6. *Чавчавадзе Н.З.* Внешние и внутренние факторы развития культуры // Культура и общественное развитие. – Тбилиси, 1979. – С. 19.
7. *Кизима В.В.* Вказана праця. – С. 22.
8. *Межуев В.М.* Культура и история: проблема культуры в философско-исторической теории марксизма. – М., 1977. – С. 143–149; Проблемы историко-философии культуры: опыт историко-материалистического анализа. – М., 1984. – С. 114.
9. *Кизима В.В.* Вказана праця. – С. 29.
10. План-проспект ілюстрованої «Історії української культури» у 5-ти томах. – К., 1992. – С. 6.
11. *Кизима В.В.* Культурно-исторический прогресс. – К., 1985. – С.33-40; *Він же.* Культурный прогресс... – С.70.
12. Актуальні питання і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України): У 2-х ч. / Ред. кол.: В.О. Горбик (відп. ред.) та ін. – Ч. I. – К., 1999. – С. 26.
13. *Егоров В.Л.* Развитие и становление понятия «памятник истории» // История СССР. – 1988. – № 1. – С. 105.
14. *Попович М.В.* Вказана праця. – С. 486.
15. *Акуленко В., Мельничук О.* Вказана праця. – С. 149.
16. Там само.
17. Там само. – С. 145.
18. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання [Електронний ресурс] // Івано-Франківська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. Франка [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://lib.if.ua/spec/p.regis.html>. – Назва з екрану.
19. Про включення до Державного реєстру наукових об'єктів, що становлять національне надбання науково-дослідного комплексу апаратури для вивчення космосу астрономічної обсерваторії Львівського національного університету імені Івана Франка [Електронний ресурс] // Астрономічна обсерваторія Львівського національного університету імені Івана Франка

- [веб-сайт]. – Режим доступу: http://astro.franko.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=22&Itemid=63. – Назва з екрану.
20. В Индии слонов объявили национальным достоянием [Електронний ресурс] // Подробности [веб-сайт]. – 23.10.2010. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/technologies/2010/10/23/725475.html>. – Назва з екрану.
 21. Надбання // Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2005. – С. 709.
 22. Достояние [Електронний ресурс] // Толковый словарь Ушакова [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://enc-dic.com/ushakov/Dostoyanie-14057.html>. – Назва з екрану.
 23. Достояние [Електронний ресурс] // Толковый словарь Ожегова [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://enc-dic.com/ozhegov/Dostoyanie-7630.html>. – Назва з екрану.
 24. Закон України «Про приєднання до Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» №132-УІ від 06.03.2008 р.
 25. Акуленко В.І. Культурні цінності // Юридична енциклопедія. – Т. 3. – К., 2001. – С. 432.
 26. Там само. – С. 430.
 27. Там само. – С. 431.
 28. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of armed conflict (the «Hague Convention»), with regulations for the Execution of Convention, as well as the Protocol to the Conventions and the Conference resolutions, 14 May 1954 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – P. 18; Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 86.
 29. Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property endangered by Public or Private Works // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – P. 153; Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 166.
 30. Там само. Слід зазначити, що український варіант перекладу даного положення не зовсім точно передає контекст цього пункту рекомендацій, не згадуючи «історичне значення» об'єктів і дублює в цьому неточності російського перекладу (див.: Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. – М., 2002. – С. 147).
 31. Див.: Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – 239 p.
 32. Основи законодавства України про культуру від 14.02.1992 № 2117-ХІІ [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [офіційний веб-сайт]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2117-12>. – Назва з екрану.
 33. Там само.
 34. Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.1992 р. № 466 «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [офіційний веб-сайт]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=466-92-%EF>. – Назва з екрану.
 35. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 160.
 36. Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – P. 142; Нормативные акты ЮНЕСКО... – С. 140.
 37. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 120; Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964 // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. – Paris, 1985. – P. 62.
 38. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 120-121.
 39. Там само. – С. 379.
 40. Там само. – С. 389.
 41. Там само. – С. 305.

42. Там само. – С. 317; European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985) [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>. – Назва з екрану.
43. Рекомендация об охране движимых культурных ценностей (28 ноября 1978 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. – М., 2002. – С. 194; Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 211.
44. Україна в міжнародно-правових відносинах... – С. 211.
45. Там само. – С. 212; Рекомендация об охране движимых культурных ценностей (28 ноября 1978 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. – М., 2002. – С. 195.
46. *Prott L.V., O'Keefe P.J.* National Legal Control of Illisit Traffic in Cultural Property. – Paris: UNESCO, 1983. – P.7-8.
47. Там само. – P. 10–11.
48. Council Regulation (EEC) No 3911/92 of 9 December 1992 on the export of cultural goods [Електронний ресурс] // Europa. Summaries of EU legislation [веб-сайт]. - Режим доступу: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31992R3911:EN:HTML>. – Назва з екрану.
49. *Prott L.V., O'Keefe P.J.* Вказана праця. – P. 7–8.
50. Конституція України. – К., 2010. – С. 16.
51. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [офіційний веб-сайт]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>. – Назва з екрану.
52. Там само.

***Kot S.I.* «Культурные ценности»: понятие и термин в контексте возвращения и реституции предметов культуры**

В статье, как важная теоретическая проблема памятниковедения и вопросов возвращения и реституции культурных ценностей, рассматривается содержание понятия и термина «культурные ценности». Автор анализирует широкий круг источников, в т.ч. осуществляет сравнительный анализ контекста понятия и термина «культурные ценности» в международно-правовых актах и украинском законодательстве.

Ключевые слова: культурные ценности, памятниковедение, возвращение, реституция, понятие, термин, международное право, законодательство Украины.

***Kot S.I.* The «cultural property»: conception and term in a context of return and restitution of cultural object**

In this article reviewed is the concept of term «Cultural property» as the vital theoretical challenge of restitution and return of cultural values. The author analyzed wide range of channels and carried out the comparative analysis of the idea and concept of term «Cultural property» in frames of International Law and Ukrainian legislation.

Key words: cultural property, return, restitution, conception, term, international law, legislation of Ukraine.